

**Osmanlı Son Dönemi Müelliflerinden
MAHMUD ES'AD'IN USÛL-İ HADÎS'İ**

*Hüseyin KAHRAMAN**

ÖZET

Mahmud Es'ad, Tanzimattan başlayıp Cumhuriyet öncesine uzanan zaman diliminde, batı tesirleri ve uyanış hareketleri bakımından çok önemli bir dönemde yaşamıştır. İslamî ilimlerin hemen bütün dallarında eser veren Mahmud Es'ad hadis usulüne dair Usul-i Hadis isimli bir kitap kaleme almıştır. Çalışmamız müellifin bu eserinin eleştirel tanıtımına yöneliktir.

SUMMARY

Mahmud Es'ad's "Usul-i Hadis"

Mahmud Es'ad who lived in an important period which continued from Tanzimat to Cumhuriyet, wrote a lot of works belonging to Islamic sciences. One of these works is Usul-i Hadis that deals with the methodology of Prophet's hadiths. Our essay aims at a critical presentation of this work.

I. MAHMUD ES'AD (SEYDİŞEHRÎ)

Mahmud Es'ad, 1272/1855'de Konya'nın Seydişehir kazasında doğdu. İlk tahsilini Konya ve Seydişehir'de yaptıktan sonra İstanbul'a geldi. Onbeş yıl süreyle camilerde ders veren hocaların, bilhassa Elbasanlı Abdülkerim Efendi'nin derslerine devam etti. Bu arada mantık, hikmet, kelâm, hadis, tefsir, fıkıh gibi dersler okudu. 1881'de hem âlet hem de âlî ilimlerden icazet aldı ve açılan imtihanı kazanarak Ders-i 'Âmm oldu. Bir taraftan ders verdi, bir taraftan da Menş-i Muallim-i Askerî İ'dâdî'ye devam ederek matematik, geometri, cebir, yüksek cebir, tarih, coğrafya, fizik, kimya

* U.Ü. İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

ve mekanik öğrendi. Burayı bitirdikten sonra sivil olmasına rağmen Erkân-ı Harbiye sınıfına kabul edildi. Burada yüksek cebir, trigonometri, entegral aritmetik, mimârî, uzay geometrisi gibi dersler okudu. Yapılan imtihanı kazanarak Yüksek Riyâziyye Muallimliği diploması aldı. 1880’de İstanbul Dârulfünûnuna bağlı olarak açılan Hukuk Şubesine kaydoldu ve buradan da mezun olduktan sonra hukuk konusunda staj yaptı. 1885’de açılan Aydın (İzmir) Vilâyeti Merkez Bidâyet Mahkemesi Birinci Reisliğine atandı. Ek görev olarak da İzmir İ’dâdî fizik, kimya, jeoloji, biyoloji dersleri okuttu. 1896’da Hazine-i Mâliye Hukuk Müşavirliğine atandı. Ayrıca Mekteb-i Mülkiye-i Şahâne’de genel iktisad müderrisliği yaptı. 1900’de Dârulfünûn’un Edebiyat Şubesinde İslâm Tarihi dersleri okuttu. 1909’da Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinde Defter-i Hâkânî Nazırlığı’na (Tapu Kadastro Bakanlığı) getirildi, bir ara Adliye Nazırlığı’na vekâlet etti. 1335/1918’de vefat ettiğinde mebus idi.

Mahmud Es’ad oldukça zeki, açık fikirli, ileri görüşlü, yeniyi seven bir tabiata sahipti. Bu nedenle hem dînî, hem de felsefî ilimleri öğrenmişti. Ayrıca Fransızca, İngilizce ve Almancayı da öğrenmiş, batıdaki ilmî faaliyetleri takip etmişti. Tefsir ve tasavvuf dışında belli başlı İslâmî ilimlerle iktisat, hukuk, biyoloji dallarında eserler yazmış, tercümelemeler yapmıştır.¹

İslâmî ilimlerle ilgili olarak yazdığı eserlerden biri de Türkçe hadis usûlü kitapları içinde ayrı bir yeri olan Usûl-i Hadîs’tir.

II. USÛL-İ HADÎS

A. Telif Sebebi:

Müellif, hadis dersleri okuduğu hocası Elbasanlı Abdülkerim Efendi’nin vefatına çok üzölmüş ve onun hatırasına birşeyler yapmayı kendisine vazife addetmişti. Çünkü hocasının halka-i tedrisinde bulunduğu bu dönem kendi ifâdesiyle “ömrünün en kıymetdâr ve âsûde zamanlarıdır.” İşte, talebesinin eğitim ve öğretiminden başka bir uğraşısı olmayan hocasının bu emeklerine karşı bir şükür nişânesi olarak “hadis usûlünün temel kaidelerini bir araya toplamak” niyetiyle bu kitabını kaleme almıştır. Kitabını h. 1305 yılının Ramazân ayında ve dört gece içerisinde tamamlayan müellif, diğer işleri kendisini çok meşgul ettiği için bu kitaba fazla vakit ayıramamasını ve –

¹ Müellifin hayatı hakkındaki bu bilgiler, yine Mahmud Es’ad’ın yazdığı ve A. Lütü Kazancı’nın sadeleştirip baskıya hazırladığı Târîh-i Dîn-i İslâm isimli kitabın baş tarafına Süleyman Uludağ tarafından eklenen ve müellif hakkında oldukça detaylı bilgiler veren yazısından özetlenerek alınmıştır. (Bkz.: Târîh-i Dîn-i İslâm (İstanbul 1983), s. 7-13).

bir tevâzu göstergesi olarak- bu konulardaki bilgi azlığını, kitaptaki eksikliklerin nedeni olarak göstermektedir.²

B. Kaynakları

Kitapta, usûl bilgileri, hadisler vb. malzemenin izâfe edildiği rivâyet ve dirâyetle ilgili bazı kaynakların isimleri geçmektedir. Meselâ, mevzû hadis rivâyet etmenin sorumluluğu ile ilgili olarak dipnotta naklettiği bir hadisin Müslim hadisi olduğunu³, Sahîh-i Buhârî’de çok sayıda ta’lik bulunduğunu⁴, Tirmizî’nin kitabında “sahîh-hasen”, “hasen-garîb” vb. (bileşik) lâfızların olduğunu⁵ söyler, “Sâhib-i Takrîb’in tarifine göre...” diyerek Nevevî’nin mürsel hadis tarifini verir⁶, “Sâhib-i Hülâsa”nın “hadis” tarifini aktarır.⁷

Müellif, hadis ile ilgili eserler yanında, “Tarîkat”⁸ ve “Tefsîr-i Kebîr”⁹ gibi diğer ilim dallarına ait eserlere de ismen atıfta bulunmuş ve alıntılar yapmıştır.

Ancak bunlar gibi birkaç yerin dışında müellif, bilgi aktarırken eserlere değil de daha ziyâde, “falan şöyle dedi”, “falana göre” gibi ibârelerle, şahıslara müracaat etmeyi tercih etmektedir. Bu kişilerin bir kısmı, işlenen konularla ilgili olarak görüşlerine başvurulmuş ve usûl ile ilgili kitapları olduğunu bildiğimiz Hâkim en-Nisâburî (405/1014), Hatîb el-Bağdâdî (463/1071), İbn Abdilberr (463/1071), Kâdî ‘ÿyâz (544/1149), İbn Salâh (643/1245), İbn Hacer (852/1448) ve Suyûtî (911/1505) gibi müelliflerdir. Diğerleri ise usûlün belli bir konusuyla ilgili müstakil kitabı olduğu bildirilen Ebû Ahmed Askerî (382/993), Dârekutnî (385/995), İsfahânî (430/1038), Bağdâdî (463/1071), Ebû Hafs ‘Ukberî (616/1219), Hafız Salâhuddin ‘Alâî (761/1377) gibi kişilerdir. Kitapta bu şekilde 30-35 kadar isim vardır. Ayrıca çeşitli konularda Berdîcî (301/910), Ebû Ya’la Hafîlî (446/1055), Ebû Muzaffer es-Sem’ânî (562/1167), İbn Hâcib (646/1249) gibi şahısların görüşlerine yer verir, İbnü’l-Cevzî’nin (597/1200) mevzû hadisler konusundaki tavrına bazı ülemâ tarafından itirâz edildiğini, Kâdî Beydâvî’nin (685/1268) tefsirinde mevzû bazı hadislerin bulunduğunu söyler. (17 x 12 cm. gibi) küçük ebatta 120 sayfalık bir kitabın literatür hakkında böyle doyurucu bilgiler vermesi ve çok sayıda müellifin görüşlerine müracaat etmesi, gerçekten şaşırtıcı ve takdire şayandır. Buna ilâveten, kitabın oldukça güzel bir tertibe sahip olması, “usûlün temel meselelerini bir araya toplama”

² Bkz.: Usûl-i Hadîs (İstanbul 1316/1898), 11-13.

³ Krş.: a.g.e., 78 ve Müslim, Mukaddime, 9.

⁴ Bkz.: a.g.e., 37.

⁵ Bkz.: a.g.e., 65.

⁶ Bkz.: a.g.e., 38.

⁷ Bkz.: a.g.e., 21.

⁸ Bkz.: a.g.e., 70, 87 (dipnotlar).

⁹ Bkz.: a.g.e., 71.

amacını büyük ölçüde gerçekleştirmesi ve konuları işlerken bir “mütehassıs”a yakışacak bilgiler vermesi de kitabı oldukça değerli bir hale getirmektedir. Ancak müellifin “meslekten” bir hadisçi olmaması ve özellikle de, kitabını dört gece gibi çok kısa bir sürede yazmış olması da akılda bir takım istifhâmlar oluşturmaktadır: Müellif gerçekten, çok kısa bir zamanda böyle güzel bir kitap ortaya koyacak kadar, hadis dirâyet ve rivâyet kültürüne sahip, konuyla ilgili literatürü çok iyi bilen ve komşu ilim dallarına da oldukça hâkim biri midir? Yoksa bütün bu bilgileri, kendilerine atıfta bulunduğu şahısların kitaplarına müracaât ederek değil de, bir usûl kitabını esas alıp diğer birkaçından da seçme ve derlemeler yapmak suretiyle vermekte, fakat bu alıntuların kaynaklarını vermeye de gerek duymamakta mıdır? Elimizde bu ikinci ihtimâli güçlendiren bir takım veriler vardır:

Meselâ yukarıda da ifâde ettiğimiz gibi müellif, “sâhib-i Hülâsa”nın “hadîs” tarifini aktarır. Bu tarife göre hadis, (Hz. Peygamber gibi) ashâb ile tâbiînin söz, fiil ve takrirlerini de içine alır. Müellifin kasedettiği Hülâsa isimli eser büyük ihtimalle Hüseyin b. Abdillâh et-Tîbî'nin (743/1342) el-Hülâsa fî Usûli'l-Hadîs isimli eseridir. Nitekim Suyûtî de, kitabının başında hadis, sened, metin gibi istilâhları tarif ettiği kısımda Tîbî'ye bolca atıflarda bulunmuştur. Bu atıflardan biri de Mahmud Es'ad'ın kitabına aldığı tariftir.¹⁰ Bu durumda Mahmud Es'ad'ın Hülâsa sahibine atfederek verdiği bu tarifi gerçekten bu kitaptan mı yoksa Tedrîb'ten mi aldığı tespit etmek zordur. Ayrıca, Mahmud Es'ad'ın sened ve metin hakkında verdiği bilgiler de Tedrîb'de yer almaktadır. Meselâ müellifin senedi izâh ederken kullandığı “falan kimse seneddîr denir, mu'temed mânâsı murad olunur” şeklindeki ifâdesini¹¹ Suyûtî, İbn Cemâ'a'ya (733/1332) atfen kitabına almıştır.¹² Mahmud Es'ad'ın “metin, isnadın nihâyet bulduğu kelamdır” şeklindeki tarifi de¹³ Tedrîb'de yine İbn Cemâ'a'ya atfen verilir.¹⁴ Bu bilgileri ve yukarıda sözünü ettiğimiz Tîbî'nin “hadîs” tarifini hem Mahmud Es'ad hem de Suyûtî birbirini takip eden iki-üç sayfa içinde vermişlerdir. Bu durumda, birbirine çok yakın yerlerde verilen tüm bu bilgileri Tedrîb'den aldığı akla gelmektedir. Kaldı ki, Mahmud Es'ad'ın et-Tîbî'ye atfederek verdiği bu cümle, Hülâsa'daki ifâdeye değil de Suyûtî'nin zikrettiği cümleye daha yakındır. Hülâsa'daki bu ifâde “Selef, hadîsi, sahabe ve tabîînin söz, eser ve fetvalarına itlâk etmiştir” şeklindedir.¹⁵ Görüldüğü gibi cümlede “fiil ve takrirler” değil “âsâr ve fetvâlar” ifâdesi yer almakta ve “selef”e atfedilmektedir.

Yine müellif, munkatı hadîsi “senedindeki râvîlerden bir kısmı sâkit olan hadîs” şeklinde tarif ettikten sonra bir dipnot düşerek şöyle der: “Hâkim

¹⁰ Bkz.: Tedrîbu'r-Râvî (Mısır 1972), I, 42.

¹¹ Bkz.: a.g.e., 22.

¹² Bkz.: Tedrîb, I, 41.

¹³ Bkz.: a.g.e., 23.

¹⁴ Bkz.: Tedrîb, I, 42.

¹⁵ Bkz.: el-Hülâsa fî Usûli'l-Hadîs (Beyrut 1985), 33.

Ebû Abdillâh en-Nisâburî'ye göre hadis-i munkatî, sahâbiye vusûlden evvel bir râvînin muhtell olması (düşmesi)dir. Gerek bi'l-küllîyye mahzûf olsun ve gerek mezkûr olup da mübhem bulunsun. Meselâ "İmam Malik bir kimseden, o da İbn Ömer'den rivâyet etti" denirse, munkatî olur."¹⁶ Mahmud Es'ad'ın kendisine atıfta bulunduğu Hâkim en-Nisâburî, munkatîyi üç kısma ayırmakta ve bizi ilgilendiren üçüncü kısmı şöyle açıklamaktadır: "Senedde tâbiîden önce, o hadisi, rivâyet ettiği kişiden duymamış olan bir râvînin bulunmasıdır". Hâkim bu izâhı yaptıktan sonra konuya bir örnek teşkil etmek üzere "... Abdurrezzak – Süfyan es - Sevrî – Ebû İshak – Zeyd b. Yüsey' – Huzeyfe" senedini zikreder ve buradaki inkitayı açıklar.¹⁷ Görüldüğü gibi Hâkim tarifinde, Mahmud Es'ad'ın kendisine atfettiği gibi "sahâbîden önce" değil "tâbiîden önce" tabirini kullanmaktadır. Munkatî hadis konusunda Suyûfî ise şunları söylemektedir: "Munkatî hadis: senedi muttasıl olmayan hadistir. Bu inkıtâ, nasıl olursa olsun: seneden ister sahâbî düşsün isterse başkası. Fakat bu tabir daha ziyâde, tâbiîden önceki bir râvînin sahâbeden rivâyeti için kullanılmıştır. Mâlik'in İbn Ömer'den rivâyeti gibi. Munkatî hadis, "senedinden, tâbiîden önce bir râvîsi düşmüş hadis" şeklinde de tarif edilmiştir. İbn Salâh, Hâkim'e tabi olarak bu şekilde tarif etmiştir. Doğrusu ise râvî düşmesinin, sahâbîden önce olmasıdır. İster mahzûf, isterse mübhem olsun"¹⁸ Görüldüğü gibi Mahmud Es'ad'ın gerek konuyla ilgili yaptığı açıklamalar ve gerekse verdiği örnek Hâkim ile değil Suyûfî ile uygunluk arz etmektedir. Bu durumda akla gelen şudur ki müellif, "Hâkim'e göre" diyerek aktardığı bu bilgiyi Hâkim'in kitabından değil de Tedrîb'den almış fakat, o anki dikkatsizliğinden olsa gerek, yanlış tercüme etmiştir.

Zikredeceğimiz şu örnek, Mahmud Es'ad'ın, herhangi bir müellif veya kitaba atıfta bulunmadan verdiği bilgileri dahî adını vermediği bir kaynaktan aynen veya kısmen almış olabileceğini akla getirmektedir. Müellif, râvîlerin adâlet vasfî hakkında bilgi verirken bu kavramın takva ve mürüvvetten oluştuğunu ifâde etmiş, sonra da takvanın izâhına geçmiştir. Yaklaşık bir sayfalık izâhtan sonra bir dipnot düşüp "Tarîkat'da diyor ki" şeklindeki bir atıfla 7-8 satırlık bir bilgi nakletmiş sonra da açıklamalarına devam etmiştir. Yaptığımız karşılaştırmalar neticesinde "Tarîkat"dan kastın Birgivi'nin (981/1573) et-Tarîkatü'l-Muhammediyye'si olduğunu tesbit ettik ve müellifin yaptığı alıntının, aslında sadece bu dipnotta isim vererek zikrettiği bilgilerle sınırlı olmadığını gördük. Mahmud Es'ad'ın takva'yı açıkladığı kısmın hemen hepsi -ki yaklaşık iki sayfadır- et-Tarîkatü'l-Muhammediyye'deki ilgili kısmın neredeyse kelimesi kelimesine tercüme-

¹⁶ a.g.e.: 36.

¹⁷ Bkz.: Kitâbu Ma'rifeti Ulûmi'l-Hadîs (Beyrut 1977), 28. Hâkim'in zikrettiği birinci munkatî şekli: senedde, meselâ "Hanzala oğullarından iki kişi" gibi meçhûl râvîlerin bulunması, ikincisi de, yine senedde meselâ "şeyh" gibi tesmiye edilmemiş bir şahsın bulunmasıdır.

¹⁸ Tedrîb, I, 208.

sidir.¹⁹ Fakat müellif buralarda ne Birgivî'ye ne de kitabına herhangi bir atıfla bulunmamıştır.

Bu örnekleri çoğaltmak mümkün gözükmemektedir. Ancak kanaatimize göre bunlar bile müellifin kitabını yazarken, isimlerini verdiği şahısların kitaplarına mürâcaat etmek yerine cüz'î sayıda kitaptan faydalandığını ve işlediği konuyu kısmen veya tamamen bunlardan iktibâs ettiğini göstermektedir. Hatta bize göre müellifin bir kitabı esas alıp diğer birkaçından da seçme ve derlemeler yapmak suretiyle kitabını yazmış olması daha kuvvetli bir ihtimâldir. Fakat hangi kitabı esas aldığını tespit etmek biraz zordur. Çünkü hadis usûlünün, özellikle İbn Salah'dan sonra, konu başlığı itibariyle belli bir şekil ve muhteva kazanması, meseleler hakkında -bazı istisnalar dışında- genel kanaatlerin oluşması, önceki müelliflerin görüşlerine sonraki eserlerde yer verilmesi gibi sebepler, Mahmud Es'ad'ın herhangi bir görüşü kimden aldığını tesbitte zorluk meydana getirmektedir. Mahmud Es'ad'ın isim belirterek yaptığı alıntı sadece zikredilen müellifin kitabında bulunuyorsa sözünü ettiğimiz "kaynak tesbitinin zorluğu" problemi doğal olarak yaşanmaz. Meselâ müellif, Suyûtî'ye atfen "muhaddis" ve "hâfız" tariflerini aktarmış sonra da, "Suyûtî'nin bu kelâmı (çok ağır şartlar ihtiva etmesinden dolayı) muhaddis ve hâfız'ın fikdânını istilzâm ile beraber ta'rif-i bi'l-mechûldür" diyerek bu tarife itirâz etmiştir.²⁰

Fakat nakledilen bilgi sadece ismi zikredilen şahsın kitabında değil de daha sonra yazılmış bir kitapta da yer alıyorsa, müellifin, bunlardan hangisini kullandığını tesbit etmek zorlaşır. Meselâ Mahmud Es'ad'ın aktardığı "Müslim'in, muhadramların sayısını 20 olarak tesbit ettiği ve Nevevî'nin bu sayıya bazı ilâvelerde bulunduğu" yolundaki bilgi²¹ hem Takrîb'de hem de Tedrîb'de yer alır. ²² Yine "sâhib-i Takrîb'e göre mürsel hadis..." diyerek aktardığı tarifi, hem Takrîb'de hem Tedrîb'de görmek mümkündür.²³ Müellifin bu bilgileri, bu kaynakların hangisinden aldığını tesbit etmek zordur.

Yukarıda belirttiğimiz sebeplerden dolayı müellifin, isim belirtmeden zikrettiği bilgileri nereden aldığını tespit etmek daha da zordur. Ancak bazı karineler, ne kitap ne de müellif ismi vermediği bu gibi yerlerde hangi kaynaktan faydalandığı konusunda bir fikir verebilir. Meselâ Mahmud Es'ad'ın ifâdesine göre rivâyetü'l-hadis ilminin konusu "nübüvveti açısından Hz. Peygamber'in zâtıdır." Suyûtî'nin beyânına göre bu tarif Kirmânî'ye (786/1384) aittir. Yine Suyûtî'den öğrendiğimize göre şeyhi el-Kâfiyecî (879/1474) bu ifâdeyi beğenmemiş ve "Hz. Peygamber'in zâtı mı? Bu hadisin değil tıbbın konusudur" diyerek itirâz etmiştir.²⁴ Mahmud Es'ad, bu itirâzi

¹⁹ Krş.: Usûl-i Hadis, 69-71 ve et-Tarikatü'l-Muhammediyye (İstanbul 1301), 37-38.

²⁰ Krş.: a.g.e.: 24 (dipnot) ve Tedrîb, I, 46.

²¹ Bkz.: a.g.e. 19.

²² Krş.: Takrîb, (Mısır 1968) 46 ve Tedrîb, II, 240.

²³ Krş.: Takrîb, 9 ve Tedrîb, I, 195.

²⁴ Bkz.: Tedrîb, I, 41.

dikkate almış olmalıdır ki, sözlerini şöyle bağlamıştır: “Nübüvveti hasebiyle denilmesi, Nebi (a.s.)’ın ahvâl-i sâiresinden ihtirâz içindir. Çünkü meselâ sıhhat ve maraza maruz olması hasebiyle zât-ı şerifleri ilm-i tibbin mevzûu olur”.²⁵ “Sahâbî” kapsamına kimlerin giremeyeceğini anlatırken “Hz. Peygamber’i vefatından sonra ve defninden önce görenlere” de değinmiştir ki, bu ayrıntı Tedrîb’te de yer alır.²⁶ Yine, Kâdî Beydâvî gibi bazı müfessirlerin kitaplarında mevzû hadislere de yer vermeleri²⁷, İbnü’l-Cevzî’nin mevzû olduğuna hükmettiği bazı hadislerle ülemânın itirâz etmesi²⁸, mu‘an‘an hadisin muttasıl kabul edilebilmesi için Buhârî, Ebû Muzaffer Sem‘ânî vb. şahısların aradıkları farklı şartlar²⁹ gibi hususlarda verdiği bilgilerle Tedrîb’teki bilgilerin tamamen uyuşması, müellifin bu kaynaktan faydalandığını gösterir.

Görebildiğimiz kadarıyla Tedrîb’in Mahmud Es‘ad üzerindeki etkisi, bunlar gibi birkaç hususta alıntılar yapmakla sınırlıdır. Ancak bir eser daha vardır ki, müellife etkisi çok daha fazla olmuştur. Yaptığımız karşılaştırmalarda görebildiğimiz kadarıyla Mahmud Es‘ad, hem muhteva hem de bu muhtevanın -tertibinde olmasa bile- belli kriterlere göre taksiminde İbn Hacer’in Nüzhetü’n-Nazar’ını esas almış ve çok cüzi değişikliklerle kitabını yazmıştır. Birkaç örnekle açıklamaya çalışalım:

I. Muhteva Açısından:

a) Müellif isnad bahsini işlerken, isnadın âlî ve nâzil olmak üzere ikiye ayrıldığını, bunların mutlak ve nisbî şeklinde ikiye çeşitlerinin olduğunu, ‘uluvv-i nisbînin; muvâfakât, bedel, musâvât ve musâfaha gibi şekillerinin bulunduğunu söyleyip bunları teker teker izâh eder. Özellikle ‘uluvv-i nisbînin bu beş şekliyle ilgili verdiği bilgiler, Nüzhe’deki bu kısmın tercümesidir.³⁰

b) Müellif mütevâtir haberin ilm-i yakîn ifâde ettiğini söylemiş sonra da bir dipnot düşerek şöyle demiştir: “Bazı alimler tevâtürün ilm-i nazarî ifâde ettiği görüşündedirler. Ancak bu kanaatleri doğru değildir. Çünkü “nazar”, tefekkür mânâsında olup “bir meçhûlü bulmak için bilinen şeyleri tertib etmek” demektir. Avam için böyle fikir ve nazar ile bir şeye istidlâl etmek kabil olmadığı açık olduğundan...” Bu cümleler Nüzhe’deki ilgili kısmın tercümesidir.³¹

c) Müellifin beyânına göre ahâd haber zan ifâde etmekle birlikte, eğer bazı karinelere sahipse ilm-i nazarî ifâde edebilir. Bu karinelere, haberin Sahîhain’da yer alması, tarikinin çokluğu ve sıklığıyla tanınan meşhûr râvîler (eimme) tarafından rivâyet edilmesidir. Bu ifâdeler Nüzhe’de de aynen yer alır.³²

²⁵ Bkz.: a.g.e., 15.

²⁶ Krş.: a.g.e.: 17 ve Tedrîb, II, 209.

²⁷ Krş.: a.g.e.: 78 ve Tedrîb, I, 289.

²⁸ Krş.: a.g.e.: 80 ve Tedrîb, I, 279-280.

²⁹ Krş.: a.g.e.: 45 ve Tedrîb, I, 216.

³⁰ Krş.: a.g.e.: 49-51 ve Nüzhe, 114-115.

³¹ Krş.: a.g.e.: 52 ve Nüzhe, 41.

³² Krş.: a.g.e.: 57 ve Nüzhe, 52.

d) Müellif, râvîye ve rivâyete ait bazı istilahları işlerken dipnotlarda, bu konulardaki literatür hakkında bilgiler de verir. Meselâ “müteşâbih” konusunu işlerken müellif, tarif verdikten sonra müteşâbihin iki kısma ayrıldığını söylemekte, bunlardan herbirine örnekler vererek Bağdâdî'nin bu konuyu müstakil olarak inceleyen Telhîsu'l-Müteşâbih adlı eserinin olduğunu ifâde etmektedir. Müellifin verdiği bu gibi bilgiler, Nüzhetü'n-Nazar'da verilen bilgilerle tamamen aynıdır.³³ Gerçi bu konuyu Suyûtî de işlemekte ve Bağdâdî'nin kitabından bahsetmektedir. Ancak verdiği örnekler Mahmud Es'ad'ın verdiklerinden farklıdır.³⁴ Yine, Ebu's-Şeyh İsfehânî'nin “akrânın birbirinden rivâyeti” konusunda bir eseri olduğunu söyler ki, aynı bilgi Nüzhe'de de vardır.³⁵ “Büyüklerin küçüklerden rivâyeti” konusunu işlerken bir dipnot düşerek “babaların evlâddan rivâyetini Hafîb bir kitapta toplamış, sahâbenin tâbîinden rivâyetini de bir cüzde cemetmiştir” der. Bu ifâde olduğu gibi Nüzhe'den alınmıştır.³⁶

e) Müellif, “mümin olarak Hz. Peygamber'i gören ve yine iman üzere ölen kişi” şeklindeki meşhûr sahâbî tarifine “yahut Hz. Peygamber tarafından görülen” ibâresini eklemiştir. Bu ilâvenin sebebi büyük ihtimalle İbn Hacer'in, tarifte geçen “görmek” kavramına yönelttiği tenkididir. Çünkü İbn Hacer'e göre bu ifâde, İbn Ümmi Mektûm gibi âmâ kişileri tarif dışında bırakır ki, bunların sahâbî olduğunda tereddüt yoktur. Halbuki “mulâkât” kavramının kullanılması bu problemi ortadan kaldırır. Mahmud Es'ad yaptığı tarifte “görmek” kavramında ısrar etmiş fakat İbn Hacer'in bu itirâzını da dikkate alarak zikrettiğimiz bu ilâveyi yapmıştır.³⁷ Aynı tavrı tâbîî tarifinde de sergilemiş ve “yahut bir sahâbî tarafından görülen” ifâdesini ilâve etmiştir. Daha sonra da tâbîî tarifindeki ihtilâflara değinir ki bu bilgiler Nüzhe'de de yer alır.³⁸

f) Ayrıca Mevzû hadis rivâyet etmenin haram olduğu konusunda her iki müellifin de aynı Müslim hadisini delil olarak göstermesi³⁹, mânâ rivâyetinin caiz olup olmadığı konusunu işlerken yine her iki müellifin, Kâdî 'İyâz'ın “Bu konuda salâhiyeti olmayanların tasallutundan korunmak için mânâ ile rivâyet kapısının kapatılması lazımdır” şeklindeki sözlerine yer vermesi⁴⁰, müsned hadisin tarifıyla ilgili ihtilâflar verilirken her iki kitapta da görüşleri zikredilen isimlerin Hafîb, Hâkim ve İbn Abdilberr'den ibâret olması da dikkat çekicidir.⁴¹ Mahmud Es'ad'ın bu bilgileri asıl kaynaklarından alma ihtimali de olmakla birlikte, hep aynı şahısların görüşlerine yer verilmesi bir

³³ Krş.: a.g.e.: 29-30 ve Nüzhe, 129-130.

³⁴ Bkz.: Tedrîb, II, 329-333.

³⁵ Krş.: a.g.e.: 26 (dipnot) ve Nüzhe, 116.

³⁶ Krş.: a.g.e.: 26 (dipnot) ve Nüzhe, 116.

³⁷ Krş.: a.g.e.: 17 ve Nüzhe, 109.

³⁸ Krş.: a.g.e.: 18-19 ve Nüzhe, 110-111.

³⁹ Krş.: a.g.e.: 78 ve Nüzhe, 88.

⁴⁰ Krş.: a.g.e.: 100 ve Nüzhe, 95.

⁴¹ Krş.: a.g.e.: 47 ve Nüzhe, 112-113.

tesadüf olmasa gerektir. Bu da, müellifin bu bilgileri Nüzhe'den aldığı akla getirmektedir.

2. Taksim Açısından

a) Mahmud Es'ad hadisleri önce "müsnedün ileyh"e göre merfû, mevkûf ve maktû şeklinde taksim etmiştir ki, İbn Hacer de bu kriteri esas alır.⁴² Müellif hadisleri ikinci olarak senesinde kopukluk olup olmamasına göre taksim eder. Buna göre senesinde kopukluk bulunanlar: mu'allak, mürsel, mu'dal, munkatı ve müdellestir. İbn Hacer de hadisleri bu kriterine göre ve bu sırayla taksim etmiştir.⁴³ Müellif hadisleri üçüncü olarak "bize ulaşma keyfiyetine göre" mütevâtir, meşhûr, azîz ve garîb olmak üzere 4 kısma ayırır ve mütevâtir dışındakilere "ahâd haber" dendiğini söyler. İbn Hacer'in bu konudaki kriteri ve dörtlü taksimi de aynıdır.⁴⁴

b) Mahmud Es'ad, râvîye ait çeşitli durumları incelerken "râvînin ta'nı" konusunu da ele almış, önce adâlet, sonra da zabt vasfına yönelik ta'n sebeplerini ve bu tenkidler sebebiyle râvîlerin rivâyet ettiği hadislerin alacağı farklı isimleri işlemiştir. Râvînin yalancılığı sebebiyle hadisine "mevzû", yalanla ittihamı sebebiyle de "metrûk" denmesi gibi. İbn Hacer'in de bu konuda takip ettiği metod budur.⁴⁵ Cehâletü'r-râvî konusunda her ikisinin de verdiği örnek Muhammed b. Sâib b. Bişr el-Kelbî (146/763)'dir.⁴⁶ İbn Hacer ta'n konusunda son olarak "musahhaf"ı işler ve sonra da "hadiste ihtisâr ve mânâ rivâyeti" bahsine geçer. Mahmud Es'ad da musahhaf'ı işledikten sonra "Lâhika (Ek)" başlığı açarak aynı İbn Hacer gibi bu iki konuyu ele alır.⁴⁷

c) Müellifin, müstakil birer hadis tahammül ve rivâyet şekli olarak bilinen metodları, birer icâzet çeşidi olarak takdim ederken örnek aldığı isim yine İbn Hacer'dir.⁴⁸ Öyle anlaşılıyor ki, her iki müellif de bu metodların icâzetten ayrı olamayacağını, beraberlerinde, serâheten ya da zımnen icâzetin de bulunacağını düşünmektedirler. Meselâ her iki müellif de bu konuda, "münâvelenin, icâzet çeşitlerinin en yüksek mertebesi olduğunu" söyler.⁴⁹ Yine "müşâfehe" tabirinin "şifâhen vukû bulan icâzet-i melfûzaya delalet ettiği"⁵⁰, icâzetin, (veriliş şekli bakımından) âmmeye, mechûle, ma'dûma verilen icâzetle, isteğe bağlı olarak verilen icâzet (muallaka) gibi kısımlara ayrılması⁵¹ gibi bilgiler her iki kitapta da yer alır. Hatfîb'in icâzet-i mechûl dışında diğerlerini tecvîz etmesi, kudemâdan Ebû Bekir b. Ebî Davûd (342/953) ve Ebû Abdillâh b. Mende'nin (395/1004) icâzet-i ma'dûmu, Ebû

⁴² Krş.: a.g.e.: 31 ve Nüzhe, 111.

⁴³ Krş.: a.g.e.: 36 vd. ve Nüzhe, 77 vd.

⁴⁴ Krş.: a.g.e.: 51 vd. ve Nüzhe, 37 vd.

⁴⁵ Krş.: a.g.e.: 76 vd. ve Nüzhe, 86 vd.

⁴⁶ Krş.: a.g.e.: 83 (dinpot) ve Nüzhe, 97.

⁴⁷ Krş.: a.g.e.: 99 vd. ve Nüzhe, 99 vd.

⁴⁸ Krş.: a.g.e.: 107 ve Nüzhe, 124.

⁴⁹ Krş.: a.g.e.: 108 ve Nüzhe, 124.

⁵⁰ Krş.: a.g.e.: 107 ve Nüzhe, 124.

⁵¹ Krş.: a.g.e.: 109-110 ve Nüzhe, 125-126.

Bekir b. Hayseme'nin (279/892) icâzet-i muallakayı kullandığı" yolundaki bilgiler ise Nüzhetü'n-Nazar'daki ilgili kısmın aynen tercümesidir.⁵²

d) Müellif kitabını "Hâtîme" genel başlığı altında, "Bazı mühimmeler beyânındadır" dediği 3. bahis ile bitirmiştir. Burada râvîlerin tabakaları, doğum ve ölüm tarihleri, cerh ve tadil açısından durumları, cerh ve tadilin dereceleri, râvîlerin isim-künye-lakap ve nisbeleri, mevâli ve çeşitleri, şeyh ve talibin âdâbı vb. konuları işler. İbn Hacer de kitabının sonunda "Hatime" başlığı altında aynen bu konulara yer vermiştir.⁵³

Bunlardan hareketle tanıtmaya çalıştığımız Usûl-i Hadis'in orijinal ve müstakil bir eser olmadığı⁵⁴, birkaç ufak değişiklik dışında, Nüzhetü'n-Nazar'a dayanıp az sayıdaki diğer usûl eserlerinden de bir takım derleme ve seçmeler yapılarak kaleme alındığı sonucuna ulaşmak mümkündür.

Ancak şunu da söyemememiz yerinde olacaktır ki, elimizde, Mahmud Es'ad'ın yaşadığı dönemde, İslam âleminin herhangi bir bölgesinde, orijinal bir hadis usûlünün yazıldığına dair bir bilgi de bulunmamaktadır. Bu dönemde yazıldığını bildiğimiz en güzel hadis usûlü eserlerinden biri olan Cemâleddin Kâsimî'nin (1332/1914) Kavâidü't-Tahdîs⁵⁵ isimli Arapça eseri de yine derleme yoluyla yazılmış bir kitaptır. Kâsimî kitabını, konuları en iyi işleyen müelliflerden alıntılar yapmak suretiyle meydana getirmiştir. 10 bâbdan oluşan kitapta genel hatlarıyla; hadisin önemi ve tarifi, sahabe ve tâbiin, hadis ilminin mahiyeti, hadis çeşitleri (sahih-hasen-zayıf), isnad, rivâyette ilgili bazı meseleler (mânâ rivâyeti, ihtisar, hadisle istîshâd), şeyh ve tâlibin âdâbı, hadis kitapları gibi konular işlenir. Son bâbı olan "Fıkhu'l-Hadîs" istisna edilecek olursa, Kavâidü't-Tahdîs de, işlediği konular ve telif tarzı açısından Mahmud Es'ad'ın Usûl-i Hadis'yle büyük benzerlik arzeder. Her iki müellif de kitabını, çeşitli kaynaklardan derledikleri bilgileri kendilerine göre tertibe tabi tutmak suretiyle oluşturmuşlardır.

Şimdi Mahmud Es'ad'ın, derlediği bu bilgileri nasıl bir tertibe tabi tuttuğunu görmeye çalışalım:

C. Tertibi:

Kitap; Mukaddime, 2 Bölüm (Maksad) ve Hâtîme'den oluşmaktadır. Bu kısımların muhtevaları genel hatlarıyla şöyledir:

⁵² Krş.: a.g.e.: 111 ve Nüzhe, 126.

⁵³ Krş.: a.g.e.: 112 vd. ve Nüzhe, 131 vd.

⁵⁴ Sadık Cihan, "Osmanlı Devrinde Türk Hadisçileri Tarafından Yazılan Usûlü Hadis Eserleri, Risâleleri ve Nuhbetü'l-Fiker Üzerine Yapılan Şerh ve Tercüme" isimli makalesinde (A.Ü. İslâmî İlimler Fak. Der., Sayı: 1, Aralık 1975, s. 127-136) Mahmud Es'ad'ın bu kitabını "Müstakil Yazılan Hadis Usûlü Risâle ve Kitapları" başlığı altında zikretmiştir. Yine bu makalede, Mahmud Es'ad'ın bu kitabı adına ithaf ettiği hocasının Akşehirlizâde Hasan Fehmi olduğu söylenmektedir. Ancak bizim görebildiğimiz kadarıyla müellifin, kitabını ithaf ettiği hocası "Telif Sebebi"nde de ifade ettiğimiz gibi Elbasanlı Abdülkerim Efendi'dir. (Bkz.: Usûl-i Hadis, 11).

⁵⁵ Kavâidü't-Tahdîs, Muhammed Behcet el-Baytâr'ın tahkikiyle basılmıştır.

Mukaddime: 2 kısımdan (makâle) oluşmaktadır:

1. Kısım: İlm-i Dirâyet-i Hadîs ve İlm-i Rivâyet-i Hadîs'in tarifi, mevzûu, amacı ve kısımlarını içermektedir (14-16).

2. Kısım'da, Usûl-i Hadîs'te kullanılan bazı ıstılahlar ele alınmıştır. Müellif 1. Kısımda Usûl-i Hadîsi, "râvi ve rivâyetle ilgili hususlar" şeklinde ikiye ayırdığından burada da ıstılahları bu iki başlığa göre taksim etmiş ve bu konularla ilgili akla gelebilecek hemen her ıstılahı tarif etmiştir (17-30).

Birinci Bölüm: 6 fasıldan oluşmaktadır:

1. Fasil'da hadis, müsnedun iley (izâfe edildiği kimse) açısından kısımlara ayrılmış ve bu kısımlar teker teker tarif edilmiştir (31-36).

2. Fasil, hadisin, senedinin kopuk olup olmamasına (ittisâl ve inkıtâ') göre kısımlarını ihtiva eder (36-47). Bu fasılın sonunda Mu'an'an, Müenen ve Müsned hadisin tariflerini ihtiva eden bir ek (Lâhika) vardır (45-46).

3. Fasil, sened çeşitlerine ('âli ve nâzil) hasredilmiştir (48-51).

4. Fasil: Hadisin "bize ulaşmasına göre" taksimine ayrılmıştır. Bu kıstasa göre hadis, Mütevâtir, Meşhûr (Müstefiz), Azîz ve Ferd olmak üzere dört kısma ayrılmaktadır (51-58).

5. Fasil'da hadis, sıfatı (sihhati) itibariyle ele alınmıştır (58-65).

6. Fasil'da, hadisin teâruzdan salim olup olmaması ve teâruz durumunda bunu giderecek çözüm yolları işlenir (66-68).

İkinci Bölüm: 2 fasıldan oluşur:

1. Fasil'da râvînin, rivâyetinin makbul olması için sahip olması gereken adâlet ve zabt şartları incelenmiştir (69-73).

2. Fasil'da ise bu iki şartla ilgili ta'n sebepleri ve bunlara maruz kalan râvîlerin rivâyet ettiği hadislerin aldığı isimler ele alınmıştır (73-104). Zabıtın ta'nına neden olan üçüncü özelliği teşkil eden "muhâlefet" konusundan sonra "hadiste ihtisâr ve mânâ rivâyetini" ihtiva eden bir ek vardır (99-102). Bu ekten sonra ise diğer iki ta'n nedeni olan vehm ve sû-i hıfz konuları işlenir.

Hatime: 3 Bahis'ten oluşur:

1. Bahis: Edâ sîgaları (104-107),

2. Bahis: İcâzet (107-111),

3. Bahis: Râvîlere ait bazı bilgileri ihtiva eder: Râvîlerin tabakaları, doğum-ölüm tarihleri, isim-künye-lakab-nisbeleri, şeyh ve tâlibin âdâbı, tahammül ve edâ yaşı ... vs. (111-120).

D. Konuların Takdîmi:

Müellif konuları, başında müteselsil rakamlar bulunan “fıkralar” halinde işlemektedir. Bu fıkralar genelde birkaç cümleden oluşan küçük paragraflar olup pek azı üç-dört paragraftan oluşur. Kitap bu şekilde 304 fıkradan müteşekkildir.

Ele alınan konular gayet kısa, gösterişe kaçmayan sade cümlelerle fakat aynı zamanda “efrâdını câmî ağyârını mânî” bir tarzda işlenir. Meselâ “Kaynakları” kısmında da ifâde ettiğimiz gibi, sahâbî tarifi yapılırken “Hz. Peygamber’i gören ve imân üzere vefât eden kimse” şeklindeki meşhûr tarife “yahut Nebi (a.s.) tarafından görülen” ibâresini ekleyerek, diğer şartları hâiz olmasına rağmen ânâ olması nedeniyle “Hz. Peygamber’i görme” şartını yerine getiremeyen kimseleri de tarife dahil etmiştir.⁵⁶

Tarif ettiği istilâh müşkil kelimelerden ise harflerinin hareketlerine dikkat çekmekle işe başlar. Meselâ “muhadram” kelimesini zikrettikten sonra “mim’in zammı, hâ ve râ’nın fethi ile” uyarısında bulunur.⁵⁷

Genelde tarif edeceği istilâhın önce lugat mânâsını ve bununla ilgili kullanımları verir. Meselâ “tedlîs”i tarif ederken “Tedlîs, lugat-ı Arabda “delese”den müştaktır. Delese dahî, nûr ile zulmetin ihtilâtıdır” demektedir.⁵⁸

Bu lugat “mânâsını” verme keyfiyetinin bazen, lugat “bilgisi” verme şekline; kanaatimizce hadis usûlüyle alakalı olmayan bir şekle dönüştüğü de olur. Meselâ sahâbî, tâbî ve muhadramın tariflerini verdikten sonra “...Sahâbî ile tâbîne “selef”, onlardan sonra gelenlere dahî “halef” denilir. Lakin hayr-i halef iseler vasatındaki lâm’ın fethiyle, şerr-i halef iseler lâm’ın sükûnuyla telaffuz edilir” demektedir. Hatta kelimenin hareke değişikliğiyle uğradığı bu mânâ farklılığına delil getirdiği “Nihâyet onların peşinden öyle bir nesil geldi ki, bunlar namazı bıraktılar...”⁵⁹ âyetini de dipnotta zikreder ve âyette geçen “halfün” kelimesinin halefün “şerlilerine” delalet ettiğini söyler.⁶⁰ Bu ifâdeler müellifin lugat konusundaki bilgisine işâret etmekle beraber, bizzat kendisinin “muhtasar” olduğunu söylediği bu kitapta, kanaatimizce fazladan ve ikinci derecede bir bilgi gibi görünmektedir. Kaldı ki verdiği bu bilgi, lugatçılar arasında ihtilâflı olan ve dolayısıyla o kadar da kesin olmayan bir husustur.⁶¹ Yine munkatı ile muallak hadis arasında umum-husus farkı bulunduğunu söyledikten sonra bir dipnot düşerek her ilimdeki istilâhların böyle iki mânâyâ kullanılmasının sık rastlanan bir durum olduğunu belirtmiş ve meselâ “tasavvur” lafzının mantık ilminde, biri umûmî diğeri husûsî olan iki mânâsının bulunduğu bahsederek bunları ayrı ayrı izâh etmiştir.⁶² Müellifin mantık ilmi de bildiğini gösteren bu bilgileri, yukarıda da ifâde ettiğimiz gibi, kitabın konusuyla alakası olmaması açısından hiç zikretmemesi

⁵⁶ Bkz.: a.g.e., 17.

⁵⁷ Bkz.: a.g.e., 19.

⁵⁸ Bkz.: a.g.e., 41.

kanaatimizce daha uygundur. Bu bilgiler dipnotlarda verilmiş olsa bile, bir hadis usûlü kitabında dipnotların dahî konuyla hiç olmazsa uzaktan alakalı hususlar için kullanılması daha uygun olabilirdi.

Müellif, tarif ve izâhların genel kabul görmüş olanlarını esas alır. Nitekim kendisi de bu tutumuna “İstılahlarda ülemânın ihtilâf ettiği yerlerde ekseriyetin istıfâhı hepsine takdîm ve tercîh edilir” diyerek dikkat çekmiştir.⁶³ Bu nedenle “cumhûr-i ülemâ, ekser-i ülemâ, kavî-i esahh” gibi lâfızlar kullanarak öncelikle bu genel kabul gören hususları zikreder.⁶⁴ Fakat genel kabüle aykırı kanaatleri verdiği de olur. Bazen bu gibi kanaatleri verip yorum yapmadan geçer, bazen de itirâz eder. Meselâ hadisi, kavî, fiilî ve takrîrî olmak üzere üç kısma ayıran taksimi, Hz. Peygamber’in “sıfatlarını” da katarak dördü hâle getirenlere “Hz. Peygamber’in ihtiyârî sıfatlarının bu üçünden birine gireceği, iztirârî sıfatlarının ise irâde dışı olduğu için kontrol imkanı bulunmadığı ve hadisten sayılmasının uygun olmadığı” gerekçesiyle itirâz eder.⁶⁵

Ancak bizzat kendisinin de genel kabul görmüş bazı hususların dışına çıktığı vâkidir. Meselâ müellif sahih hadisi, “senedi, başından sonuna kadar muttasıl olup âdil ve zâbıt râvîlerin nakli ile sabit olan hadis” şeklinde tarif eder.⁶⁶ Görüleceği üzere tarifte “şazz ve muallel olmama” şartlarını zikretmemiştir. Nitekim kendisi de Nevevî (676/1277) ile İbn Hacer Askalânî’nin (852/1148) sahih hadiste bu iki şartı da aradığını⁶⁷ ancak bunlara gerek olmadığını söyler. Mahmud Es’ad’ın ifâdesine göre, şazzın merdûd ve gayr-i merdûd olmak üzere iki kısmı vardır. Merdûd kısmında adâlet ve zabt olmayacağından sahih hadise dahil olmaz. Ama şazzın gayr-i merdûd kısmı ve muallel hadis, zikredilen diğer şartları haiz olursa, usûlcülerin çoğu ve muhaddislerin bazı muhakkıklarına göre sahihin ikinci kısmına dahil olur. Çünkü muallel hadisteki illet zahiren görünmez; râvînin kendisinden daha güvenilir bir râvîye veya sayı bakımından daha çok olan râvîlere muhalefet etmesi veya teferrüd etmesi de hadisin za‘fını gerektirmez. Olsa olsa, mercûh olduğundan böyle bir hadisle amel edilmez. Zira her sahih hadis ma‘mûlun bih değildir.⁶⁸

⁵⁹ Meryem 19/59.

⁶⁰ Bkz.: a.g.e., 19.

⁶¹ Meşhûr lugatçı İbn Manzûr, “half” kelimesinin kötû, “halef” kelimesinin ise hayırlı ve salih nesillere delalet ettiğini söylemekte fakat, “meşhûr kullanımın bu yönde olduğunu kabul etmekle beraber bu iki kelimenin birbirleri yerine kullanıldığını ifâde eden” nakillere de yer vermektedir (Bkz.: Lisânü’l-‘Arab (Beirut, trs.), IX, 84). Yine Külliyyât sahibi Ebu’l-Bekâ da bu kullanım farkının lugatçılar arasında ihtilâflı olduğunu söyler (Bkz.: Külliyyât (Beirut 1992), 427-428).

⁶² Bkz.: a.g.e., 41.

⁶³ Bkz.: a.g.e., 26.

⁶⁴ Meselâ bkz.: a.g.e., 17, 21, 28, 38, 39...

⁶⁵ Bkz.: a.g.e., 21.

⁶⁶ Bkz.: a.g.e., 58.

⁶⁷ Nevevî ile İbn Hacer’in sahih hadis tarifleri için bkz.: a.g.e., Takrîb, 4 ve Nüzhetü’n-Nazar, 54.

⁶⁸ Bkz.: a.g.e., 59-60.

Yine, “hadislerin tahammül ve rivâyet şekilleri” konusunda, müellifin kısımlara ayırdığı şeyler; alışlageldiği gibi semâ, kırâat vb. metodlar değil, - zira bu metodlar birer icâzet çeşididir- bu metodlarda kullanılan sîgalardır. Müellif bu sîgaları şu şekilde mertebelere ayırmıştır⁶⁹.

Birinci mertebe: “sem’itü - haddesenî”, ikinci mertebe: “ahberenî - kara’tü aleyhi”, üçüncü mertebe: “kurie aleyhi ve ene esme’u”, dördüncü mertebe: “enbeenâ”, beşinci mertebe: “nâvelenî”, altıncı mertebe: “şâfêhenî”, yedinci mertebe: “ketebe ileyye bi’l-icâzeti”, sekizinci mertebe ise: semâ, adem-i semâ’a ve icâzete muhtemel olan “kâle, ‘an ve zekera” gibi lâfızlardır. Müellif her mertebedeki bu sîgaların hangi durumlarda kullanılacağını da açıklamıştır: Birinci mertebedeki lâfızların, “falandan şöyle işittim, falan bana şu hadisi rivâyet etti” mânâlarına geldiğini (= semâ); ikinci mertebedeki lâfızların, şeyhin yanında hadis okuyan kimse tarafından kullanılacağını (= kırâat); üçüncü mertebedeki lafzın, “bu hadis şeyhin yanında okundu, ben de dinledim” mânâsında olduğunu (=kırâat) söyler. Müellife göre ikinci ve üçüncü mertebedeki lâfızlar arasında, “hadisi şeyhe bizzat okuyan kişi” ile, “başkası tarafından okunan hadisi dinleyen kişi”ye delalet etmesi bakımından fark vardır. Dördüncü mertebedeki lafzın, mütekaddimûn ülemâsında ihbâra, müteahhirûn’da ise icâzete delalet ettiğini; beşinci mertebenin, “yazılmış olarak elime verdi” mânâsına geldiğini (= münâvele); altıncı mertebenin, “falan bana şifâhen söyledi” mânâsına geldiğini ve şifâhen vukû bulan icâzete delalet ettiğini; yedinci mertebenin, şeyhin hadisi, başka yerdeki talebesine yazarak gönderdiğini ifâde ettiğini (= kitâbet) söyler. Sekizinci mertebe ise semâ’a, adem-i semâ’a ve icâzete delâlet ettiğine göre bu da, muhtemelen i’lâm, vasiyyet ve vicâde hadislerini ifâde ediyor olmalıdır. Bundan da anlaşılan şudur ki, bu sekiz mertebede kullanılan sîgalar, müellife göre bütün hadis alma ve nakletme şekillerini kapsamaktadır.

Konuların izâhı, örneklendirilmesi ve delillendirilmesinde âyet, hadis, şiir ve güzel sözler gibi yardımcı malzemeleri kullandığı da olur. Meselâ bir râvînin rivâyetinin makbul olması için adalet ve zabt şartlarını haiz olması gerektiğini söyleyip bu iki şartı izâh eder. Buna göre adâlet: takva ve mürüvveti gerektiren bir melekedir. Hadisçilere göre râvîde bulunması gereken takva: gerek fiilî olsun gerekse fiili terk yönünden olsun, kişinin ceza gerektirecek şeylerden kendisini korumasıdır. Sözlerine devamla “Bu halde kebâirden ictinâb etmek takva için bi’l-ittifâk lâzımdır. Ama sağâirden ictinâb şart değildir. Zira kebâirden ictinâb eden kimsenin sağâiri muafır. Onunla ikâba müstehâk olmaz” dedikten sonra bir dipnot düşerek “Eğer yasaklandığımız büyük günahlardan kaçınırsanız, sizin Seyyiâtımızı örteriz...” âyetindeki⁷⁰ seyyiât lafzının “sağâir” ile tefsir edildiğini söyler.⁷¹

⁶⁹ Bkz.: a.g.e., 104-107.

⁷⁰ Nisa 4/31.

⁷¹ Bkz.: a.g.e., 71.

Âyetler yanında hadislere de sıkça müracaat eder. Meselâ “Mevzû Hadis” konusunu işlerken; dini ifsad etmek, Hz. Peygamber’e iftirada bulunmak, doğruyu müslümanlardan gizlemek gibi sebeplerle hadis uydurmanın icma ile haram olduğunu ifâde etmiş⁷² ve bir dipnot düşerek “Kim buna isnâden yalan uydurursa Cehennemdeki yerine hazırlansın” hadisini⁷³ zikretmiştir. Sözlerinin devamında ise (dini) küçümseme ve (insanları) aldatma amacıyla hadis uydurmanın küfür; terğîb, terhîb vb. sebeplerle böyle bir şeye kalkışmanın ise küfre yakın haram olduğunu, hatta buna da küfür diyenlerin bulunduğunu ifâde eder. Sözüne devamla bir hadisin mevzû olduğunu bildiği halde bunu açıklamadan rivâyet edenin de yukarıdaki hükme tabi olduğunu, ama durumunu açıklarsa Hz. Peygamber’den rivâyet etmiş olmadığı için o hükme dahil olmayacağını söyler.

Ancak Hz. Peygamber adına hadis uydurmanın veya uydurulmuş hadisleri rivâyet etmenin ne kadar büyük bir sorumluluk ve günahı mucib olduğunu hadisten getirdiği delille ortaya koyan müellifin bizzat kendisi de aynı hataya düşmekten kurtulamamıştır. Nitekim, yukarıda zikri geçen kebîre ve sağîre konusunda, kebâirden kaçınan kimsenin sağâirden muaf tutulacağını söyledikten sonra, sağâire devam etmenin de kebire olacağını ifâde etmiş ve bu görüşe de yine hadisten delil getirmek -veya belki de hadisten haretekle böyle bir sonuca ulaşıldığını göstermek- için bir dipnot düşerek, “hadis-i şerifte “İsrarla devam edilen hiçbir gühan küçük olmadığı gibi, tevbe ile bağışlanmayacak büyük gühan da yoktur” buyrulduğunu” söylemiştir.⁷⁴ Ancak müellifin “hadis-i şerif” diyerek takdim ettiği bu söz mevzûdur.⁷⁵ Yine müellifin, sahabenin tamamının adil olduğuna ve rivâyetin kabulü için aranan şartları haiz olduklarına delil olarak zikrettiği “Ashabim yıldızlar gibidir. Hangisine uyarmanız hidâyeti bulursunuz” hadisi (!) de mevzûdur.⁷⁶ Mevzû hadis rivâyet etmenin ne kadar büyük bir günah olduğunu bizzat ifâde eden müellifin, böyle rivâyetleri bilerek kitabına aldığını söylemek mümkün değildir. Fakat müellifin bu gibi hadisleri eserine alması kanaatimizce, bilhassa ilk dönemlerde kaleme alınan gerek müstakil hadis usûlü eserlerinde ve gerekse bir vesileyle bu konulara giren diğer eserlerde karşımıza çıkan “hadis usûlünü nassa dayandırma çabası”nın bir devamıdır. Bize göre sadece mevzû hadisler değil, delâleti tartışılabilir sahih hadisler hatta âyetler bile bu amaç için kullanılmıştır. Bu konu müstakil bir çalışmamızda ele alınacaktır. Ancak bir fikir vermesi açısından bu çabaya birkaç örnek vermek istiyoruz: Meselâ “Ümmetimin helâki üç şeyden olacaktır: Asabiyye (ırkçılık),

⁷² Bkz.: a.g.e., 78.

⁷³ Hadis için bkz.: Buhârî, İlim, 38; Müslim, İmân, 112.

⁷⁴ Bkz.: a.g.e., 71.

⁷⁵ Bu cümle, oldukça uzun bir hadisin sonlarında yer alır. Bu nedenle bazı müellifler hadisin tamamını zikretmeyip başından bir kısmını nakletmeyi yeterli görmüşlerdir. Meselâ bkz.: İbnü'l-Cevzî, Kitâbu'l-Mevzûât (Riyad 1997), III, 447; İbn Hacer, el-Metâlibü'l-Âliye (Kuveyt 1973), III, 178-179; İbn Arrak Tenzîhu's-Şerî'a (Mısır, trs.), II, 339. Suyûtî ise hadisin tamamını zikretmiştir. Bkz.: el-Leâliu'l-Masnû'a (Beyrut 1975), II, 375. Fakat genel kanaat hadisin bütünüyle mevzû olduğu yönündedir.

⁷⁶ Bkz.: İbn Hazm, el-İhkâm (Mısır/1347), VI, 82.

Kaderiyye ve sika olmayan râvîlerden rivâyette bulunma” mealindeki hadis⁷⁷, sika olmayan râvîlerden rivâyette bulunulmaması gerektiğine⁷⁸, “Bilddiği bir konuda kendisine bir şey sorulan kimse bunu gizlerse kıyamet günü ateşten bir yular ile bağlanır” mealindeki hadis⁷⁹, kişinin bir râvî hakkında bildiği (özellikle de kötü) özellikleri söylemesi gerektiğine⁸⁰, “Kabileniniz bu adamı ne kötü bir kimsedir”⁸¹ mealindeki hadis, râvîler hakkındaki cerh işleminin gıybet olmayacağına⁸², “Müminlerin hepsinin toptan sefere çıkması doğru değildir. Onların her kesiminden bir grup din (ilimlerin)de geniş bilgi elde etmek ve kavimleri (savaştan) döndüklerinde onları ikaz etmek için geride kalmalıdır. Umuluk ki sakınırlar” mealindeki âyet⁸³, mürsel hadisin delil olamayacağına⁸⁴, Kur’ân’da aynı mânâ için değişik lâfızların (meselâ aynı mânâ için bazen Hatâyâkum bazen de Hatîâtikum) kullanılması, mânâ ile rivâyetinin cevâzına delil getirilmiştir.⁸⁵ İşte kanaatimizce Mahmd Es’ad’da da bu yaklaşımın izleri görülmektedir.

Âyet ve hadisler gibi şiir de müellifin başvurduğu yardımcı unsurlardan biridir. Meselâ âlî sened, nâzil senedden üstün olmakla birlikte, ricâlinin daha sika olması vb. bazı sebeplerin nâzil isnadın tercihine neden olacağını ifade etmiş ve bu hususa işaret eden şu şiiri zikretmiştir⁸⁶:

“Sika ve adil râvîlerden rivâyet nakledilen nâzil bir rivâyet, cahil ve zayıf râvîlerden nakledilen ‘âlî bir rivâyetten daha hayırlıdır”

İşlediği konu ile ilgili güzel sözleri de kitabına almıştır. Meselâ mevzû hadisi işlerken, böyle hadislerin ne gibi husûsiyetler taşıdığını açıkladıktan sonra “alimlerden birine” izâfe edip “altın kalemle yazmaya layıktır” dediği şu sözünü zikretmiştir⁸⁷:

“Akla, nakle ve dinin temel kaidelerine ters düşen bir hadis görürsen bil ki, mevzûdur”.

E. Baskıları

Kitabın, İzmir 1307/1898 ve İstanbul 1316/1898 olmak üzere iki baskısı yapılmıştır. Bizim kitabı tanıtmaya çalışırken kullandığımız baskı,

⁷⁷ Bu hadis mevzûdur. Bkz.: İbnü’l-Cevzî, Kitâbu’l-Mevzû’ât, I, 456; İbn Arrâk, Tenzîhu’s-Şerî’a, I, 317-318; Suyûtî, el-Leâliu’l-Masnû’a, I, 263; Şevkânî, el-Fevâidü’l-Mecmû’a (Beyrut 1392), 506.

⁷⁸ Bkz.: Hatîb el-Bağdâdî, el-Kifâye (Haydarabad 1357), 32. Müellif burada “Sika Olmayan Râvîlerden Rivâyette Bulunmanın Kınanması” başlığını açmış ve hiçbir açıklamada bulunmadan üç ayrı senedde Hz. Peygamber’e ulaşan bu hadisi zikretmiştir.

⁷⁹ Bu hadisin çeşitli rivâyetleri için Bkz.: Ebû Davud, İlim, 9; Tirmizî, İlim, 3; İbn Mâce, Mukaddime, 24; Ahmed b. Hanbel, Müsned, II, 263, 305, 344, 353, 495.

⁸⁰ Bkz.: Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., 37.

⁸¹ Buhârî, Edeb, 38, 48, 82; Ebû Davud, Edeb, 6.

⁸² Bkz.: Hatîb el-Bağdâdî, a.g.e., 39.

⁸³ Tevbe 9/122.

⁸⁴ Bkz.: Hâkim en-Nisâburî, Kitâbu Marifeti Ulûmi’l-Hadîs, 27.

⁸⁵ Bkz.: Alâuddin Semerkandî, Te’vilâtu’l-Kur’ân Şerhi (Şerh-i Semerkandî) (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Medine Bölümü, 179 nr.), vr. 126 b.

⁸⁶ Bkz.: a.g.e., 49.

⁸⁷ Bkz.: a.g.e., 79-80.

ikinci baskısıdır. Kitabın başındaki ifâdelerden anlaşıldığı kadarıyla birinci baskı Ahmet Cevdet Paşa'ya da takdim edilmiş, o da müellife teşvik ve takdirlerini ifâde eden uzunca bir mektup yazmıştır. Cevdet Paşa'nın yazdığı bu mektup, hatırasını yâdetmek amacıyla ikinci baskının başına konulmuştur.⁸⁸ Mektupta, müellife teşekkür edildikten sonra birinci baskıda bazı kelimelerin hatalı kullanıldığına ve bazı rivâyet sîgalarının Türkçe'ye yanlış aktarıldığına da dikkat çekilir. Meselâ Ahmet Cevdet Paşa'ya göre, "dâhî" yerine "dâhiye" kelimesinin kullanılması gerekir. Bu kelime Arapça'da "cin fikirli" mânâsında olup, sonundaki yuvarlak te, te'nis için değil mubâlağa içindir. Arap lugatı kitaplarında "dâhî" kelimesi varsa da edibler arasında kullanımı yaygın değildir. Yine aynı şekilde "tezâhür" kelimesi de Arapça'da yoktur. Bunun yerine "zuhûr" kelimesinin kullanılması gerekir. Ayrıca "kâle ve zekera" gibi bazı rivâyet sîgalarının, yerine göre "dedi, söyledi" (mâzî-i şuhûdî), yerine göre de "demiş, söylemiş" (mâzî-i naklî) şeklinde tercüme edilmesi gerekir. Bu husus özellikle mürsel ve müdelles hadisler için önem taşımaktadır. Cevdet Paşa, bunları ifâde ettikten sonra, çeşitli örnekler de vererek konuyu geniş geniş izâh etmiştir. Bu gibi ifâdeler Cevdet Paşa'nın ilmî vüs'atini ve hassasiyetini göstermesi açısından önemlidir. Mahmud Es'ad ise, özellikle bu ikinci hususun baskı hatasından kaynaklandığını ve ikinci baskıda düzeltildiğini söyler.⁸⁹

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Mahmud Es'ad'ın Usûl-i Hadîs'i, büyük ölçüde Nûzhetü'n-Nazar'a dayanmakla birlikte, diğer birkaç usûl kitabından da derlemeler yapmak suretiyle elde edilen bilgileri oldukça güzel bir tertib dahilinde ele alan, usûlün temel meselelerini, özellikle bu ilimle yeni tanışan okuyucuyu sıkacak ayrıntılara girmeden işleyen ve bu özellikleri nedeniyle en kısa zamanda günümüz Türkçesine çevrilmesi gerektiğine inandığımız bir kitaptır.

⁸⁸ Bkz.: a.g.e., 3-8.

⁸⁹ Bkz.: a.g.e., 5 (dipnot).